

УДК 37.035.373.3.004

[https://doi.org/10.52058/2786-4952-2022-2\(7\)-356-368](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2022-2(7)-356-368)

Козак Людмила Василівна доктор педагогічних наук, доцент, професор кафедри дошкільної освіти, Київський університет імені Бориса Грінченка, вул. Бульварно-Кудрявська, 18/2, м. Київ, 04053, тел.: (044) 272-19-02, <https://orcid.org/0000-0002-4528-1905>

Федорова Світлана Олександрівна аспірант кафедри дошкільної освіти, Київський університет імені Бориса Грінченка, вул. Бульварно-Кудрявська, 18/2, м. Київ, 04053, тел.: (044) 272-19-02

ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНО-ГРОМАДЯНСЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ В СУЧАСНОМУ СОЦІОКУЛЬТУРНОМУ СЕРЕДОВИЩІ

Анотація. Громадянське виховання особистості має глибоку історію і становить собою складний динамічний процес взаємодії особистості з державою та суспільством. На всіх історичних етапах розвитку людства оточуюче середовище було і продовжує залишатися одним з важливих чинників впливу на виховання підростаючого покоління. Саме у дошкільні роки дитина стає особистістю, у неї формуються компетентності та цінності, які визначатимуть її ставлення до себе та світу, впливатимуть на її вчинки та поведінку в цілому. І саме дорослим, відводиться важлива роль у формуванні активної соціальної та громадянської позиції, яка полягає у тому, щоб допомогти дітям знайти себе в житті, самовизначитися, прищепити навички, які допомогли б успішно функціонувати у світі. У статті актуалізовано проблему формування соціально-громадянської компетентності дітей старшого дошкільного віку в сучасному соціокультурному середовищі. Аргументовано необхідність вирішення проблеми сучасного громадянського виховання особистості з урахуванням сучасних та історичних надбань. Проаналізовано ідеї виникнення громадянства у прадавні часи людства, правові підстави для формування соціально-громадянської компетентності в законодавчих актах України, психолого-педагогічні дослідження з означеної проблеми. Висвітлено погляди мислителів щодо громадянських ідеалів та філософських засад виховання громадянина. Висвітлено різні підходи до змісту понять «громадянське виховання», «соціальна компетентність», «соціально-громадянська компетентність» дітей старшого дошкільного віку та визначено особливості впливу на формування означених понять в сучасному соціокультурному середовищі країни. За результатами теоретичного аналізу окреслено сутність основних категорій із означеної проблематики та ступінь її дослідженості.

Ключові слова: громадянське виховання, компетентність, соціально-громадянська компетентність, середовище, соціокультурне середовище, діти старшого дошкільного віку.

Kozak Liudmyla Vasylivna Doctor of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Professor of the Department of Preschool Education, Borys Hrinchenko University of Kyiv, Bulvarno-Kudryavska St., 18/2, Kyiv, 04053, tel. : (044) 272-19-02, <https://orcid.org/0000-0002-4528-1905>

Fedorova Svitlana Oleksandrivna Graduate student of the Department of Preschool Education, Borys Hrinchenko University of Kyiv, Bulvarno-Kudryavska St., 18/2, Kyiv, 04053, tel. : (044) 272-19-02

FORMATION OF SOCIAL AND CIVIC COMPETENCE OF OLDER PRESCHOOL CHILDREN IN THE SOCIO - CULTURAL ENVIRONMENT

Abstract. Civic education of the personality has a deep history and become a complex dynamic process of interaction of personality with the state and society. At all historical stages of humanity development, the environment has been and continues to be one of the important factors influencing the upbringing of the younger generation. In the preschool years, the child becomes a person, forms competencies and values that will determine her attitude to itself and the world, will affect her actions and behavior in general. Adults play important role in forming an active social and civic position that is help children find themselves in life, self – determinate and inculcate skills that would help to function successfully in the world. The article actualizes the problem of formation of social and civic competence of older preschool children in the modern socio – cultural environment. The necessity of solving the problem of modern civic education of the personality taking into account modern and historical heritage. Analyzed: ideas of the emergence of citizenship in ancient times; legal grounds for the formation of social and civic competence in the legislative acts of Ukraine; psychological and pedagogical research on this problem. The views of thinkers on civic ideals and philosophical principles of citizen education are highlighted. Different approaches to the content of the concept of “civic education” and “social and civic competence” of older preschool children are highlighted and the features of the influence on the information of these concepts in the modern socio – cultural environment of the country are identified. According to the results of the theoretical analysis, the essence of the main categories on the specified problems and the degree of problems are outlined.

Keywords: civic education, competence, socio – civic competence, environment, socio – cultural environment, older preschool children.

Постановка проблеми. Формування соціально-громадянської компетентності особистості має глибоку історію і становить собою складний

соціокультурний процес взаємодії особистості з державою та суспільством. Визначення її мети і завдань зумовлено ціннісними, духовними та морально-етичними орієнтаціями, політичною структурою, соціальним замовленням та об'єктивними умовами розвитку сучасного суспільства та держави. Виховання соціально компетентного свідомого громадянина в сучасному суспільстві зумовлюється розширенням меж процесу соціалізації та зміною уявлень про нього, що викликане технічним прогресом, євроінтеграцію України та модернізацією національної освітньої системи з урахуванням європейського досвіду. Сучасна ситуація розвитку особистості дитини дошкільного віку потребує здійснення теоретичного аналізу впливу соціокультурного оточення дошкільника на формування та становлення життєвих компетентностей, моральних почуттів та ціннісних орієнтирів.

В освітньому напрямі «Дитина в соціумі» в Державному стандарті дошкільної освіти (Базовому компоненті 2021), новою ключовою компетентністю визначено соціально-громадянську, основні якості якої закладаються саме в дошкільному дитинстві [1]. У контексті зазначеного набуває актуальності проблема осмислення формування соціально-громадянської компетентності дітей старшого дошкільного віку в сучасному соціокультурному середовищі на науковому рівні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема впливу оточуючого середовища на виховання громадянина привертала увагу вчених, філософів та державних діячів ще від часів виникнення самої держави. Значний вплив на формування ідеї громадянськості справили стародавні грецькі філософи, зокрема Аристотель, Демокрит, Платон, Сократ, які звертали увагу на сутність виховання громадянина, намагались визначити шляхи та методи його ефективної реалізації. На думку О. Стаєнної, це пояснюється тим, що саме в Стародавній Греції починає формуватись інститут громадянства та з'являється поняття «громадянин» як людина, що володіє певними правами та обов'язками в суспільстві [2].

Питання, пов'язані з проблемами громадянського виховання, формування громадянської свідомості особистості розглядали класики зарубіжної (Дж. Локк, Ж.-Ж. Руссо, С. Русова та ін.) та вітчизняної (Б. Грінченко, Г. Сковорода, В. Сухомлинський, К. Ушинський та ін.) педагогіки. Важливим є психологічне обґрунтування проблеми виховання громадянина, яке здійснено І. Бехом.

Не менш вагомими на сучасному етапі розвитку педагогічної науки є дослідження наступних напрямів: 1) соціальна компетентність (М. Айзенбаррт, А. Богуш, Н. Гавриш, О. Кононко); 2) громадянська компетентність (О. Косенчук, С. Курінна, О. Стаєнна); 3) моральне виховання та становлення ціннісних орієнтацій (А. Богуш, Т. Піроженко, Т. Поніманська); 4) особистісно орієнтоване навчання і виховання (І. Бех, Н. Бібік, Л. Козак); 5) громадянське суспільство (О. Горбань).

Велике значення у визначенні сутності формування соціалізації дітей дошкільного віку, окреслення особливості її перебігу в умовах

соціокультурного сучасного середовища мають праці Г. Беленької, М. Докторович, І. Рогальської-Яблонської.

Мета статті полягає в дослідженні феномену формування соціально-громадянської компетентності дітей старшого дошкільного віку в сучасному соціокультурному середовищі з урахуванням різних підходів до означеної проблеми в педагогічній та філософській науках.

Виклад основного матеріалу. Сучасне соціокультурне середовище є сукупністю природних, технологічних і соціальних умов, у яких функціонує людське суспільство та виступає головною умовою становлення й розвитку особистості. Від народження, на етапах набуття та засвоєння соціального досвіду, особистість включається в процес спілкування і стосунків з людьми, які її оточують, явищами, речами, розвиває певну соціальну та громадянську діяльність. Свідомість, духовні цінності людини формується всім устроєм життя та оточуючим соціокультурним середовищем, що діє в сукупності з вихованням [2].

Соціальна компетентність поруч із громадянською включені в документ Рекомендацій Європейського Парламенту та Ради Європи «Про основні компетенції для навчання протягом усього життя» від 18 грудня 2006 року. В якому першочерговим визначено Положення про «нові основні навички» і підкреслено, що навчання протягом усього життя має включати навчання від дошкільного віку до післяпенсійного [3]. Правові основи соціального та громадянського виховання в Україні закладені в Конституції України, Законах України «Про освіту», «Про дошкільну освіту»; Стратегії національно-патріотичного виховання, затвердженій Указом Президента України від 18 травня 2019 року № 286/2019. З прийняттям нового Закону України «Про освіту» та з урахуванням Указу Президента України від 01 грудня 2016 року № 534 «Про пріоритетні заходи щодо сприяння зміцненню національної єдності та консолідації українського суспільства, підтримки ініціатив громадськості у цій сфері», виникла необхідність визначення конкретних кроків на шляху формування соціальної громадянської освіти в Україні. Закон України «Про освіту» визначає, що держава створює умови для здобуття соціальної та громадянської освіти, спрямованої на формування компетентностей, пов'язаних із реалізацією особистістю своїх прав і обов'язків як члена суспільства, усвідомленням цінностей громадянського (вільного демократичного) суспільства, верховенства права, прав і свобод людини і громадянина.

Формування життєвих компетентностей є фундаментальними частинами базової освіти. У Державному стандарті дошкільної освіти (Базовому компоненті 2021) визначено, що «соціально-громадянська компетентність – це здатність до прояву особистісних якостей, соціальних почуттів, любові до Батьківщини; готовність до посиленої участі в соціальних подіях, що відбуваються в дитячих осередках, громаді, суспільстві та спрямовані на покращення суспільного життя. Результатом сформованості соціально-громадянської компетентності має стати ціннісне ставлення дитини до себе, своїх справ і прав інших, наявність уявлень про правила і способи

міжособистісної взаємодії з членами сім'ї, родини, іншими людьми та вмінь дотримуватися цих правил в соціально-громадянському просторі, а також ціннісне ставлення та повага до культурних надбань українського народу, представників різних національних культур» [4].

Проблема виховання майбутнього громадянина з дитинства має тривалу історію наукового аналізу. За Платоном, мета виховання полягає в тому, щоб здійснити такий вплив на людину, який би з дитинства спонукав її пристрасно бажати, прагнути стати досконалим вільним незалежним громадянином суспільства, який володіє певним комплексом прав і свобод та наділеного обов'язками і відповідальністю перед суспільством за свої дії [5].

Так, громадянське виховання в розумінні Сократа тісно пов'язане з моральним, де провідне місце належить вихованню в підростаючого покоління тріади якостей: стриманість, мужність та справедливість. Аристотель та Платон розглядали виховання громадянина як процес формування законослухняної особистості та шанобливого ставлення до держави, у якій відбувається його життєдіяльність. Поняття «громадянське суспільство», яке увів Аристотель, визначалось як певна спільнота рівноправних та вільних людей, яких поєднує держава (поліс). Натомість, справжнім громадянином вважалась людина, яка здатна усвідомити та виконувати громадянські обов'язки, слугувати на користь власної країни. Платон визначав мету виховання через формування «довершеного громадянина, що вміє справедливо підкорюватись...» [5].

Французький педагог-просвітитель XVIII ст. Ж.-Ж. Руссо мав протилежну позицію щодо ідей Аристотеля та Платона у зв'язку із суперечністю між особистими і суспільними інтересами людини. Він визначає два основних можливих варіанти у формуванні громадянина: можна виховати людину з егоїстичними нахилами, що буде дбати тільки про себе, або громадянина, «живущего для других». На його думку розв'язання всіх державних проблем треба здійснювати шляхом виховання справжнього громадянина таким чином, щоб з раннього дитинства людина вважала своє існування як частину існування всієї держави [6].

Разом з цим досить своєрідною щодо проблеми виховання громадян є запропонована педагогом система природного та вільного виховання, що передбачала здійснення виховання відповідно до природи самої дитини та її вікових особливостей, розвиток в ній насамперед ціннісних якостей, вивчення її інтересів та здібностей. Ж.-Ж. Руссо вважав, що природним правом людини є свобода, тому дитина має бути вільною у виборі оточення [7].

Коли виховання поставлене належним чином, то всі, на кого воно спрямоване, набувають високих громадянських чеснот. Крім того, Ж.-Ж. Руссо наголошував на необхідності існування морального суспільства у процесі громадянського виховання: «Громадянську природу людини формує соціальне середовище, але якщо суспільство аморальне й суперечить суспільній природі людини, то воно спотворює її» [8].

Важливим для розвитку теорії громадянського гуманізму є теорія Дж. Локка, який стояв на позиціях рівності всіх громадян, що проживають на

території певної країни та уклали так званий суспільний договір. Громадянином Дж. Локк вважає особистість, яка є законослухняною, у свою чергу, вона отримує захист та допомогу з боку держави. Як бачимо, основою зазначеної теорії є принцип взаємозалежності: якщо особистість підкоряється суспільним вимогам, виконує їх, вона отримує право на співіснування в соціумі. Дж. Локк зазначав, що дитина народжується як «чиста дошка», відповідно, вона не має уяви про закони суспільства, законослухняність. Подібні знання дошкільник може набувати лише в процесі виховання в спеціально створеному освітньому середовищі. Зазначимо, що педагог не виокремлював громадянське виховання як його самостійний різновид, натомість, принципово важливим для майбутнього громадянина вважав такі якості, як дисциплінованість, толерантність, скромність, повага до дорослих [9].

Автор і представник школи «критичного раціоналізму» К. Поппер, характеризуючи людину як члена громадянського суспільства, визначає її здатність приймати особисті відповідальні рішення. «У нашому способі життя, - роз'яснює Поппер, - між законами держави, з одного боку, і табу, які ми звично дотримуємося, з іншого, існує постійно розширювана область особистих рішень, з її проблемами і відповідальністю. І ми знаємо важливість цієї області. Особисті рішення можуть призвести до зміни табу і навіть політичних законів, які більш вже не є табу» [5].

Чимало уваги приділяв ідеї виховання патріотизму Я. Коменський, як складової громадянського виховання. Він зазначав, що любов до Батьківщини, рідної землі – важливі якості справжнього громадянина, які необхідно формувати з дитинства. Я. Коменський наголошував, що становлення патріотичної позиції громадян сприятимуть покращенню суспільних відносин. Як бачимо, педагог розумів громадянське виховання дітей як формування в них певних патріотичних установок та якостей для успішного служіння на користь людського добробуту [8].

Педагогиня та просвітителька Софія Русова розглядала виховання громадянина в контексті гуманістичних начал, відповідно, серед громадянських якостей виокремлювала такі: доброту, щирість, толерантність, добросовісність, відповідальність, власну гідність, негативне ставлення до фальші та цинізму. Вона наголошувала: «для морального виховання дошкільний вік є основою, ґрунтом, на якому закладаються підвалини особистості, її громадянської вартості» [10].

Суттєвою для нашого дослідження є наукова думка К. Ушинського, який стверджував, що оскільки в реальному житті людина є громадянином свого народу і діячем у суспільстві, то заклад освіти має виховувати людину, і виховувати громадянина. Громадянин не повинен знищувати людину, людина – громадянина. Варто зауважити, що у радянській педагогіці цього поняття не було, бо не було демократичного громадянського суспільства. У педагогічному словнику, виданому у Москві в 1960 році, зазначалося, що «громадянське виховання – це реакційний напрям в буржуазній педагогіці епохи імперіалізму,

яке ставить за мету виховання, підготовку покоління молодих робітників – покірних слуг капіталізму». У чотиритомній педагогічній енциклопедії (1964-1967 рр.) феномен «громадянське виховання» відсутній.

В енциклопедії освіти 2008 року, громадянське виховання – педагогічний процес становлення свідомого, відповідального і компетентного громадянина – патріота, спрямований на саморозвиток і розбудову демократичного громадянського суспільства [11].

Педагогічні основи морального та правового виховання, принципи, методи, шляхи й засоби формування громадянських якостей особистості в сучасних умовах розроблені в дослідженнях І. Бега, який розглядає громадянське виховання як таке, що поєднує в собі кілька різновидів виховання й «спрямоване перш за все на патріотичне...», хоча при цьому не виключає моральне та правове [12].

Гуманістичні засади громадянського виховання висвітлено в працях В. Сухомлинського. Він вважав першочерговою умовою формування громадянина організацію емоційно насиченого діяльного трудового життя дитячого колективу, який ефективно впливає на становлення громадянської позиції кожного індивіда.

Громадянськість за В. Сухомлинським охоплює формування відчуття належності до політичного ладу, відданості Батьківщині, першорядність загальних, суспільних, інтересів порівняно з особистими, але попри це не можна не побачити, що навіть у складні часи радянського автократизму великий педагог зумів окреслити напрямки формування громадянськості на основі гуманістичних засад [13].

На думку Т. Поніманської громадянські почуття засновуються на інтересі дітей до найближчого оточення (сім'ї, родини, рідного краю) та ґрунтуються на прикладі дорослих, оскільки діти значно раніше переймають певне емоційно-позитивне ставлення, ніж починають засвоювати знання. Основними напрямками патріотичного виховання дослідниця визначає: формування уявлень про сім'ю, родину, рід і родовід; краєзнавство; ознайомлення із явищами суспільного життя; формування знань про історію держави, державні символи; ознайомлення із традиціями й культурою свого народу; формування знань про людство [14].

У дослідженнях Л. Артемової, І. Бега, А. Богуш визначено старший дошкільний вік найбільш сенситивним періодом для виховання громадянських якостей та акцентовано, що громадянське виховання має починатися саме в дошкільному віці.

Ми погоджуємося з думкою науковців, що концептуальні засади ідей гуманізму складають основу формування громадянської компетентності дітей старшого дошкільного віку. Складовими громадянської компетентності є виховання духовних та ціннісних орієнтацій, особистісно орієнтований підхід. Розглянемо розвиток підходів науковців до визначення дефініцій «компетентність» та «соціальна компетентність».

На думку світових науковців поняття «компетентність» розкриває якісно нові перспективи розуміння важливості освіти, формування життєвих результатів освітньої діяльності. В основі концепції компетентності лежить ідея виховання компетентної особистості та фахівця, який має не лише необхідні знання в певній галузі, але й уміє діяти адекватно у відповідних ситуаціях, застосовуючи ці знання, й бере на себе відповідальність за певну діяльність [15].

Дослідниця О. Кононко визначає «компетентність», як – інтегровану характеристику особистості дошкільника основними показниками якої є: здатність орієнтуватися у нових умовах життя, пристосовуватися (освоюватися в незнайомому, набувати необхідних для повноцінного функціонування у ньому умінь і навичок, налаштовуватися на їх прийнятність до себе), впливати (реалізовувати свій потенціал, свої здібності, відстоювати власні інтереси, з користю для справи та самої себе змінювати дійсність) [16].

Поняття «соціальна компетентність» інтегрує терміни «соціальний», що походить від латинського слова «socialis» – товариський, суспільний, той, що належить суспільству, пов'язаний із життям та стосунками людей у суспільстві, та «compete», тобто досконале володіння справою, знаннями. Наприкінці 60-х років XX століття німецьким ученим Г. Ротом був уведений термін «соціальна компетентність». Так, ним виокремлено три види компетентності людини, що забезпечують її успішну життєдіяльність: самокомпетентність (знання самого себе), соціальна компетентність (взаємодія з іншими), предметна компетентність (практична діяльність). Саме таке розуміння соціальної компетентності стало підґрунтям її подальших досліджень [17].

Поняття «соціальна компетентність» за визначенням О. Кононко – це цілеспрямованість на досягнення життєвого успіху, свідоме накопичення знань та соціального досвіду, застосування їх у реальному житті [18. с. 104].

Так, на думку М. Докторович наукова категорія «соціальна компетентність» – це набута здатність особистості гнучко орієнтуватися в постійно мінливих соціальних умовах та ефективно взаємодіяти з соціальним середовищем [19, с. 25].

У науковому дослідженні І. Рогальська-Яблонська виділила основні умови для формування соціальної компетентності – це: соціальна орієнтація, адаптація, інтеграція соціального та особистого досвіду особистості [20, с. 250].

На думку Н. Гавриш, соціальна компетентність дитини являється інтегральною якістю особистості, що складається з комплексу емоційних, мотиваційних, характерологічних особливостей і виявляється у соціальній активності та гуманістичній спрямованості особистості.

Згідно з Рекомендаціями ради Європи однією з ключових компетентностей для освіти впродовж життя від 17.01.2018 р., є соціальна компетентність. Вона визначається спроможністю людини здійснювати рефлексію щодо своєї діяльності, ефективно управляти часом та соціальною інформацією, працювати з іншими в конструктивний спосіб. Як зазначено у документі, вона включає в себе здатність давати собі раду зі складнощами й невизначеністю, співчувати та

управляти конфліктними ситуаціями та забезпечується: знаннями, як-то: правила поведінки й спілкування, що є загальноприйнятими в різних суспільствах и середовищах; уміннями та навичками, а саме: здатність виявляти свої можливості, зосереджуватися, долати складнощі, критично мислити та ухвалювати рішення; здатність конструктивно спілкуватись у різних середовищах та співпрацювати в команді [21].

Розглянемо взаємозв'язки впливу соціального середовища на розвиток особистості.

У тлумачному словнику української мови середовище визначене як соціально-побутові умови, в яких проходить життя людини [22].

За визначенням В. Ясвіна, «середовище – це система впливів і умов формування особистості, а також можливостей для її розвитку, які містяться у соціальному і просторово-предметному оточенні» [23, с. 56].

У дослідженні Г. Русин дефініція «середовище» - є сукупністю природних і соціальних умов, у яких функціонує людське суспільство, виступає стосовно особистості як необхідна умова її становлення і розвитку. У процесі набуття та засвоєння соціального досвіду людства особистість включається в процес спілкування і стосунки з людьми, які її оточують, явищами, речами, розвиває певну соціальну діяльність. Свідомість, духовний світ людини формується всім устроєм життя, певним соціальним середовищем, що діє в сукупності з вихованням [24].

Дослідження впливів соціального та соціокультурного середовища на розвиток особистості займають одне з вагомих місць у сучасній педагогічній науці й практиці.

За словниковим визначенням довідника «Соціологія: Терміни, поняття, персоналії», поняття «соціальне середовище» трактується як «Соціальне середовище - це суспільні, матеріальні та духовні умови, що оточують людину, забезпечують її існування, формування і діяльність. Соціальне середовище, як постійне джерело поповнення особистого досвіду, знань людини є тим об'єктивним чинником, що визначає спрямованість життєвих потреб, інтересів, цінностей, реальну поведінку особи, процес її самовизначення і самореалізації» [25].

На думку Л. Карнаух, соціальне (соціокультурне) середовище може як сприяти процесу соціалізації, так і стримувати її. За умови відповідності соціального середовища соціальним потребам дитини, процес соціалізації дитини відбувається ефективно. У випадку несприятливих впливів соціального середовища процес соціалізації дитини хоча й відбувається, але при цьому набуває рис нестабільності, соціальної малоцінності, навіть злочинної спрямованості. Тому дитина успішно пройде всі етапи соціалізації за наявності відповідного соціального середовища, цілеспрямованого розвитку, виховання і навчання [26].

Дослідниця Т. Поніманська акцентує увагу, що нині стан сучасного соціокультурного середовища викликає глибоку стурбованість. Людство перебуває в стані активного розвитку інформаційно-технічного прогресу, коли